

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Հելլենիզմ. նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները: IV դարի վերջերից Հայաստանը ընդգրկվում է հելլենիստական աշխարհի զարգացման ոլորտը:

«Հելլենիզմ» (հունականություն) տերմինը պատմագիտության մեջ ներմուծվել է ավելի քան հարյուր տարի առաջ: Նրանով բնութագրվել է մ. թ. ա. III—I դարերի պատմությունը որպես մի ժամանակաշրջան, որի ընթացքում հունական ազդեցությունը իր ցայտուն դրսևորումը գտավ Հին Արևելքի ժողովուրդների մշակութային, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Այդ տերմինը լրիվ բավարարում է նաև արդի բուրժուական պատմագիտությանը, որը, շնայած կատարված անթիվ հետազոտություններին, դեռ շարունակում է վերոհիշյալ երեք հարյուրամյակների պատմության հիմնական բովանդակությունը սպառել հունականությամբ: Ընդամիս որպես կանոն թերազնահատվում է պատմական իրականության այն կողմերի նշանակությունը, որոնք կամ կապ չունեն հունական ազդեցության հետ և կամ, ընդհակառակն, հունականի վրա տեղական կյանքի ազդեցության հետևանք են¹:

Սովետական պատմագրությունը որդեգրել է «հելլենիզմ» տերմինը, սակայն ոչ միասնակիորեն, այլ ներդնելով նրա մեջ շատ ավելի լայն բովանդակություն, որով այդ տերմինը ստացել է զգալի չափով պայմանական բնույթ²: Որքանով որ խոսքը Արևելքի մասին է, սովետական պատմագրությունը հելլենիզմի դարաշրջանը դիտում է որպես հինարևելյան ստրկատիրական երկրների պատմական զարգացման որոշակի փուլ, որը նախապատրաստված էր այդ երկրների բազմադարյան պատմությամբ, բայց որը բնութագրվում էր նաև արևելյան ժողովուրդների և հումա-մակեդոնացիների անախընթաց մերձեցմամբ ու փոխազդեցությամբ:

1 Բազմաթիվ աշխատություններից նշենք կարևորագույնները, որոնք հանրագումարային բնույթ են կրում I. P. Kaerst, Geschichte des Hellenismus, I—II, Lpz., 1927. W. W. Tarn, Hellenistic civilization, London, 1941—ռուս. թարգմ. В. В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949. М. I. Rostovtzeff, A Social and Economic History of the Hellenistic World, I—III, Oxford, 1941.

2 Տե՛ս А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950, «Всемирная история», 4. II, М., 1956, էջ 211—342:

Հինարևելյան քաղաքակրթությունը հելլենիստական շրջանում արդեն ուներ ավելի քան երկհազարամյա պատմություն: Արևելյան մի շարք հասարակություններ այդ ընթացքում ստեղծել էին զարգացած տնտեսություն բազմաթիվ գյուղատնտեսական և արհեստագործական ճյուղերով: Դարերի ընթացքում մշակվել էին քաղաքական կյանքի, պետական կառուցվածքի ու վարչական կառավարման մանրամասն ու բազմազան ձևեր: Վերջապես, բարձր մակարդակի էր հասել հոգևոր և նյութական մշակույթը: Հազարամյակների ընթացքում արևելյան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները անցել էին զարգացման հարուստ ուղի, որի հիմնական փուլերն էին դասակարգերի առաջացումը, ստրկատիրական հասարակության կազմավորումը և նրա հետագա ծավալումը³:

Իհարկե, ստրկատիրության զարգացումը այստեղ ընթացել էր ուրույն, անտիկ հասարակություններից տարբեր ուղիներով և ժամանակագրական այլ շրջանակներում: Արդեն հելլենիստական դարաշրջանի նախօրեին ստրկատիրական հասարակարգի ծաղկուն շրջանը Արևելքի զարգացած ժողովուրդների համար պատմական անցյալ էր: Դեռևս մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից այստեղ սկսել էին ծագել նոր երևույթներ: Նախորդ ժամանակների հետ համեմատած դիտվում էին ստրուկների շահագործման ձևերի որոշ մեղմացում, ստրուկներին իրենց աշխատանքի արդյունքով շահագրգռելու փորձեր: Հիմնականում այդ կատարվում էր նրանց մի որոշակի հողամասի կամ փոքր ձեռնարկության կցելու, նրանց որոշ գործիքներ տրամադրելու միջոցով և բերքի կամ ստացվածքի մի մասի տնօրինման հնարավորություն ընձեռնելով: Սակայն դրա փոխարեն, ստրուկների շահագործման այդ «մեղմացած» ձևերը տարածվում էին նաև ազատ բնակչության լայն զանգվածների վրա, առաջ բերելով նրանց շահագործման սաստկացում: Դա ստրկատիրական հարաբերությունների էքստենսիվ զարգացման ու տարածման տենդենցն էր, որն իր հերթին շարժառիթներ էր ստեղծում պետության սահմանների ընդարձակման, նորանոր երկրների գրավման և նրանց բնակչության շահագործման ու կողոպտման համար: Եթե նախկինում արտաքին երկրների շահագործման համար բավական էին պարբերական ռազմական ասպատակությունները և ավարառությունն ու գերեվարությունը, ապա այժմ անհրաժեշտ էր դարձել ծայրամասային երկրների միակցումն ու բյուրոկրատական ապարատի միջոցով հարկահանության կազմակերպումը:

Այս էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից Առաջավոր Ասիայի պատմաբանում պարբերաբար առաջանում, ուժեղանում և կործանվում էին նոր տիպի պետություններ՝ ռազմական ուժի վրա հիմնված աշխարհակալ մեծ քաղաքական միավորումները, որոնք ընդգրկում էին ժամանակի քաղաքակրթ աշխարհի մի սովոր մասը: Այդ շարքում առաջինն էր ասորեստանյան մեծ տերությունը, որը մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսի և VII դարի ընթացքում իշխում էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, նվաճելով նաև Եգիպտոսը: Նմանօրինակ մի պետություն էր նաև Ուրար-

³ См. В. В. Струве, История Древнего Востока, М., 1941 (երկրորդ հրատ.).

տուն: Սրանց անկումից հետո մ. թ. ա. VII դարի վերջին առաջացան երկու նոր աշխարհակալ տերություններ՝ Մարականը և Նոր-Բաբելականը, որոնք գոյատևեցին շուրջ մեկ դար, որից հետո Առաջավոր Ասիան միավորվեց Աքեմենյանների տիրապետության տակ:

Աքեմենյան պետությունը իր էությունով չէր տարբերվում իր նախորդներից: Հանդես գալով որպես զուտ քաղաքական միավորում, նա այդպիսին էլ մնաց մինչև իր անկումը: Մ. թ. ա. IV դարի կեսերին նրան ամրապնդող քաղաքական կապերը և ռազմական ուժը է՛լ ավելի էին թուլացել, մինչդեռ զորեղացի էին կենտրոնախույս ձգտումները: Փոքր Ասիայի բարձր զարգացած հունական քաղաքները, հարուստ Ասորիքը, հնադարյան Եգիպտոսն ու Բաբելոնը Աքեմենյան տերությանը խոչընդոտ էին համարում իրենց զարգացման ճանապարհին: Նա նմանվում էր մի խարխված տան, որը փոփ կգար ամենաթույլ երկրաշարժի դեպքում⁴:

Հարվածը հասավ արևմուտքից՝ Բալկանյան թերակղզուց: Հունական հասարակությունը մոտեցել էր խնդրո առարկա դարաշրջանին, թեև ավելի կարճատև, բայց առավել փարթամ ուղիով և քաղաքակրթական էլ ավելի մեծ նվաճումներով, քան Արևելքը: Ինքնիշխան պոլիսների՝ քաղաք-պետությունների, պետական ձևը, որը կյանքի էր կոչված Հունաստանի ստրկատիրության առանձնահատկություններով, ի տարբերություն Արևելքից, այստեղ ստացել էր իր գերագույն զարգացումը: Պոլիսը սոսկ քաղաք չէր, այլ քաղաքը՝ իրեն շրջապատող և իրեն պատկանող գյուղատնտեսական տերիտորիայի և նրա բնակչության հետ միավորված: Նա բաղկացած էր քաղաքային համայնքից, որն ընդգրկում էր իրական և պոտենցիալ ստրկատերերին, և շահագործվող դասակարգերից, որոնցից կարևորագույնը ստրուկներն էին և միջանկյալ հասարակաշերտերը: Քաղաքային համայնքը լիիրավ ստրկատերերի մի կոլեկտիվ էր, որը թեև ներքնապես ենթարկված էր ունեցվածքային շերտավորման, սակայն ամբողջությամբ վերցրած հակադրված էր ստրուկների իրավազուրկ զանգվածին: Պոլիսային դեմոկրատիան իսկական դեմոկրատիա չէր, քանի որ նրա շրջանակներից դուրս էր մնում բնակչության մի ստվար, երբեմն գերակշռող մասը՝ ստրուկները: Դա ստրկատերերի դեմոկրատիա էր: Բայց և այնպես, հասնելով իր զարգացման գագաթնակետին, այդ դեմոկրատիան հանգեցրեց քաղաքակրթության աննախընթաց վերելքի:

Մ. թ. ա. V դարը Հունաստանում քաղաք-պետությունների ծաղկման դասական ժամանակաշրջանն էր: Այդ հարյուրամյակում հսկայական առաջընթաց կատարվեց տնտեսության և առևտրա-տնտեսական կապերի զարգացման ու ծավալման բնագավառում, ինչպես և աննախընթաց թոփշ՝ մշակույթի բնագավառում, ըստ որում ստեղծվեցին մարդկային համեմարի այնպիսի արժեքներ, որոնք ոչ միայն իրենց կատարելությամբ նմանը չունեին անցյալում, այլև չգերազանցված մնացին նաև հետագայում, ու իրենց խոր դրոշմը թողեցին համամարդկային մշակույթի զարգացման ողջ ընթացքի վրա:

Սակայն հաջորդ, IV դարը իր հետ բերեց պոլիսի՝ քաղաք-պետության ճգնաժամ⁵: Ճգնաժամի էությունն էր հասարակության ազատ խավերի սոցիա-

⁴ См. М. М. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 66 և հաջ.

⁵ См. А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, էջ 20 և հաջ.

լական շերտավորման ծայրահեղ խորացումը, հասարակության բեկոսացումը, որի հետևանքով քաղաքացիների միջին խավերը, որոնք կազմել էին պոլիսի հիմնական քաղաքական ու ռազմական ուժը, քայքայվում ու տարրալուծվում էին, նվազեցնելով պոլիսի հզորությունը և որպես ինքնիշխան պետություն պահպանվելու նրա ունակությունը, ինչպես և շահագործվող դասակարգերին՝ ստրուկներին, ինքնուրույնաբար, առանց արտաքին օգնության հնազանդ վիճակում պահելու նրա կարողությունը: Այս երևույթների հիմքում ընկած էին ստրկատիրական շահագործման ձևերի զարգացման որոշ նոր հանգամանքներ, որոնք իրենց բնույթով համեմատելի են Առաջավոր Ասիայում նշմարվող տեղաշարժերի հետ: Այստեղ ևս անհրաժեշտություն էր դառնում ստրուկների որոշ շահագրգռումը իրենց աշխատանքի արդյունքով, այսինքն՝ արտատնտեսային հարկադրման որոշ մեղմացումը, որը, սակայն, նույնպես ընթանում էր ի հաշիվ ստրկատիրական տիպի շահագործման մեջ հասարակության նորանոր շերտերի և նոր երկրների ներգրավման:

Այստեղ ևս նկատվում էր խոշոր պետական միավորումներ ստեղծելու ձգտումը, միավորումներ, որոնք քաղաք-պետության ճշնաժամի պայմաններում պիտի ապահովեին իշխող դասակարգի շահերի պաշտպանությունը:

Ահա այս տենդենցն էր, որ գլխավորեց երիտասարդ, բայց ռազմի մարդում կորուլի մի պետություն՝ Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական մասում ընկած Մակեդոնիան, որն իր շուրջը համախմբեց գրեթե բոլոր հունական քաղաք-պետությունները: Միավորումը հարկադրական բնույթ էր կրում և քաղաքների «դաշնակիցներ» հորջորջումը չէր համապատասխանում նրանց փաստական դրությանը, բայց դա նրանց միակ հնարավոր գոյավիճակն էր: Հետագայում պարզվելու էր, որ Մակեդոնիայի հարկադրական դաշնակցի դիրքն իսկ շատ շահավետ էր նրանց համար:

Այս զորեղ կռալիցիայի ստեղծման գործում մեծ ավանդ ունեւ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս Թագավորը (359—336), որը եռանդուն պայքարի գնով մեկը մյուսի հուկից իր ազդեցության ոլորտն էր առել նախկինում ինքնիշխան հունական քաղաք-պետությունները: Նրա որդի Ալեքսանդրը, որը 336 թվականին ժառանգեց գահը, արդեն կարող էր ստեղծված հզոր քաղաքական ու ռազմական ուժը գործի դնել Առաջավոր Ասիայի երկրները նվաճելու նպատակով:

Զգտումը դեպի Արևելք, առաջին հերթին Փոքր Ասիայի արևմտյան եզրերի հունական քաղաքները պարսիկների լծից ազատագրելու համար, վաղուց արդեն V դարի հունա-պարսկական պատերազմներից հետո, արմատացել էր հունական աշխարհում: Այդ ուղղությամբ արդեն արվել էին անհաջող կամ մասնակի հաջողությամբ պսակված փորձեր: Եվ ահա 20-ամյա Ալեքսանդրը, կանգնելով միավորված Հունաստանի գլուխ, իրեն ի վիճակի էր զգում շափվելու արքեմենյան արքայից-արքայի հետ⁶: Որպես առաջին քաջ, նրա առաջ ծառանում էր Փոքր Ասիայի հին հունական քաղաքները՝ Նիսեսոսը, Միլետը և մյուսները նվաճելու խնդիրը:

⁶ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա արշավանքների մասին կա հույական գրականություն. նշենք վերջին մենագրություններից կարևորագույնը՝ W. W. Tarn, Alexander the Great, I—II, London, 1948:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները: 334 թվականի գարնանը մակեդոնա-հունական զորքերը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցան Հելլեսպոնտոսը և շուտով Գրանիկ գետի ափին պարտության մատնեցին պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին: Ծանապարհը դեպի հունական քաղաքները բաց էր, սակայն այդ քաղաքներից ամեն մեկը մի ամրոց էր և նրանց նվաճումը քիչ ջանքեր չպահանջեց: Աթուհետև, նա կտրեց անցավ Փոքր Ասիան և Կիլիկիայի վրայով իջավ Ասորիք, որտեղ նրան սպասում էր ինքը՝ Դարեհ Գ-ը, իր բազմազաղար զորքերով: Իսսոսի մոտ 333 թվականի գարնանը պարսից զորքը, չնայած թվական մեծ գերակշռության, ծանր պարտություն կրեց: Դարեհը փախավ, հաղթողների ձեռքին թողնելով մորը, կնոջը և զավակներին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամը

Այս հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը մրցումը Դարեհի հետ հիմնականում ջահած համարեց, ուստի և անմիջապես չհետապնդեց նրան, այլ շարունակեց իր շարժումը դեպի հարավ՝ Եգիպտոս: Ծանապարհին նրան լուրջ խոչընդոտ հանդիսացավ փյունիկյան Տյուրոս քաղաքը, որը առափնյա կղզու վրա կառուցված դժվարամատույց մի ամրոց էր: Ալեքսանդրին հաջողվեց այդ ամրոցը գրավել միայն 7-ամսյա պաշարումից հետո: Իսկ Եգիպտոսը, ընդհակառակը, գրավվեց առանց զենքի միջամտության. Ալեքսանդրի հետ նրա կապերը միշտ էլ չափազանց թույլ էին եղել: Այստեղ Ալեքսանդրը իրեն հայտարարեց եգիպտական աստված Ամոնի որդի և փարավոնների ժառանգ, հիմնեց իր ստեղծած քաղաքներից անդրանիկը՝ Ալեքսանդրիան:

Դառնալով Ասիա, Ալեքսանդրը հետապնդեց Դարեհին: Մինչ այդ նա մերժեց էր Դարեհի՝ հաշտության երկիցս արված առաջարկները: Ծակատամարտը

տեղի ունեցավ Ասորեստանում, Գավգամելա կոչվող բնակավայրի մոտ, 331 թվականի սեպտեմբերին: Եվ նորից բախտը ժպտաց Ալեքսանդրին: Ի դեպ, այստեղ, պարսկական զորքի կազմում, նրա դեմ մարտնչում էին նաև հայկական զորքերը՝ Օրոնտեսի (Երվանդ) և Միթրաուստեսի (Միհրվահիշտ) գլխավորությամբ⁷:

Դարեհը կրկին փախուստի դիմեց, փաստորեն հրաժարվելով իր տերությանից: Ալեքսանդրը արշավեց դեպի Բաբելոն, այնտեղից դարձավ դեպի պարսկական տերության մայրաքաղաք Պերսեպոլիս, գրավելով Աքեմենյանների կուտակած անհամար գանձերը:

Սակայն Դարեհը դեռ կենդանի էր. Ալեքսանդրը շտապեց նրա ետևից և այն է՝ պետք է բռներ, երբ պարսից արքայի սատրապները, որ փախչում էին նրա հետ միասին, հենց իրենք սպանեցին նրան:

Շարունակելով արշավանքը, Ալեքսանդրը հասավ Սիշին Ասիա՝ Աքեմենյանների տերության արևելյան ծայրամասը, որտեղ ենթարկվեց մեծամեծ փորձությունների: Տեղի բնակչությունը նրա դեմ պարտիզանական պատերազմ ծավալեց, ջլատելով բանակի ուժերը: Այնուամենայնիվ, հաղթահարելով դժվարությունները, հունա-մակեդոնական զորքերը ավարտեցին Միշին Ասիայի նվաճումը: Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի հարավ՝ Հնդկաստան, որ արդեն վկայում է նրա մտադրության մասին՝ հնարավորության դեպքում հասնել աշխարհի ծայրը: Սակայն հակառակորդի հետ մի շարք ընդհարումներից ու այլ դժվարություններից հետո նվաճող բանակի ուժերը սպառվում են: Զինվորները միահամուռ պահանջում էին վերադառնալ: Սկսվեց դարձի ճանապարհը, որն ավարտվեց 324 թվականին: Ալեքսանդրը հաստատվեց Բաբելոնում, որը հռչակել էր իր տերության մայրաքաղաք:

Ալեքսանդրի տեռուրյան բնույթը: Բաբելոնում նստած և իր անծայրածիր տերությունը կարգավորող Ալեքսանդրը արդեն այն զորավարը չէր, որը տասը տարի առաջ անցավ Հելլեսպոնտոսը և ոտք դրեց Ասիայի հողը: Մակեդոնական արքունիքի պարզունակ պայմաններում դաստիարակված և հունական քաղաքակրթության ու դեմոկրատիայի կնիքը կրող նրա շրջապատը դժգոհությամբ ականատես էր լինում իրենց թագավորի, Արիստոտելի երբեմնի աշակերտի, աստիճանական վերասերմանը, մի քան, որ գոհունակություն էր պատճառում միայն նրա նոր շրջապատի պարսից մեծատոհմիկներին: Թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ երիտասարդ աշխարհակալը հետզհետե ստանում էր արևելյան դեսպոտի կերպարանք: Նա իրեն հայտարարել էր Ամոնի որդի և չսված բան հելլենական աշխարհում, պահանջում էր, որ իրեն՝ կենդանի մարդուն, երկրպագեն որպես աստծու, իրեն ողջունելիս խոնարհվեն մինչև գետին: Ալեքսանդրը յուրացրել էր արևելյան իշխողների նիստուկացը, ամուսնացել տեղացի մի մեծատոհմիկի դստեր, իսկ իր հրամանատարներից շատերին ամուսնացրել պարսկուհիների հետ: Նա բարձր պաշտոններ էր բաշխում պարսիկներին, իր զորքերը համալրում տեղաբնակներով և հրամանատարական պաշտոններ հանձնում նրանց ներկայացուցիչներին:

Ի պատասխան այս քայլերի, Ալեքսանդրի մակեդոնական շրջապատում,

⁷ Arrian., III, 8, 5; 11, 7; Curt. Ruf., IV, 12, 10, 12:

դեռևս արշավանքների բուռն պահին, տեղի ունեցան ընդվզումներ, մի քանի դավադրություններ և նույնիսկ մահափորձեր նրա դեմ, որոնց մասնակիցները և կասկածվողները՝ շատ դեպքերում նրա ամենամոտ բարեկամները՝ անխնա մահվան դատապարտվեցին:

Սակայն այս ամենը չի կարելի դիտել որպես անձնական քմայքի արտահայտություններ: Ալեքսանդրը իր հետ Ասիա էր բերել մի քանի տասնյակ հազար զորք, որի մի մասը այնուհետև տեղավորել էր իր տերության տարբեր ծայրերում հիմնադրած քաղաքներում ու նորանված դաղուկներում: Հունաստանից չէր դադարում դեպի Արևելք հոսել տարբեր խավերի մարդկանց՝ առևտրականների, արհեստավորների, մշակույթի գործիչների և, վերջապես, սոսկ արկածախնդիրների անընդհատ հոսքը, որը սակայն չէր կարող առանձնապես առատ լինել: Եկվորները բնակություն էին հաստատում նորաստեղծ քաղաքներում և այլուր: Իր հունամակեդոնական շրջապատի բազմաթիվ ներկայացուցիչներին Ալեքսանդրը բաշխում էր կենտրոնական և սատրապական իշխանության կարևորագույն պաշտոնները: Բայց արդյո՞ք այդ բոլորը բավական էր մի ալդախի ընդարձակ ու տասնյակ միլիոնավոր բնակչություն ունեցող տերություն կառավարելու համար: Ո՛չ, իհարկե: Եվ Ալեքսանդրը իր իշխանության հիմքն ամրապնդում էր տիրող դասակարգի մեջ ներգրավելով տեղաբնակներին, նույնիսկ բանակի մեջ մտցնելով նրանց և անձամբ իսկ մերձենալով ու հարադատանալով նրանց հետ: Նա չէր կարող նաև չորդեզերել իր իշխանության պատմական նախորդ Աքեմենյանների և ավելի վաղ շրջանի տերությունների վարչական կառուցվածքն ու կառավարման ձևերը, քանի որ դրանք պայմանավորված էին Առաջավոր Ասիայում տիրող սոցիալ-տնտեսական կարգերով, և դրանց կիրառումը գլուրացնում էր նորանված երկրների կառավարման գործը:

Հելլենիստական պետություններ: Այսուհանդերձ, մակեդոնացի աշխարհակալի ստեղծած տերությունը երկար կյանք չոնեցավ: Ալեքսանդրի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Բաբելոնում 323 թվականին, պետությունը շուտով մասնատվեց մի քանի խոշոր հատվածների, որոնց գլուխ կանգնեցին Ալեքսանդրի զորավարները (այսպես կոչված դիադոխները, այսինքն՝ ժառանգորդները), հիմնելով թագավորական դինաստիաներ: Դրանցից կարևորագույններն էին. Սելևկյան տերությունը՝ հիմնված զորավար Սելևկոսի կողմից, որը ժառանգեց Ալեքսանդրի տերության տերիտորիայի գերակշռող մասը՝ նրա նվաճած ասիական գրեթե բոլոր հողերը. Եգիպտոսը, որին տիրացավ զորավար Պտղոմեոսը. բուն Մակեդոնիան՝ Հունաստանի հետ միասին. այստեղ էլ գահակալեցին զորավար Անտիգոնոսի հետնորդները⁸:

Արևելյան և հունական տարրերի միաձուլման Ալեքսանդրի կիրառած միջոցները թերևս վաղահաս ու որոշ չափով միամիտ էին, սակայն, դրանք պայմանավորված էին, ինչպես ասվեց, պատմական անհրաժեշտությամբ:

Պատմական նույն անհրաժեշտության առջև էին կանգնած Ալեքսանդրի ժառանգորդները, հատկապես (իրենց տերության բնույթի պատճառով) Սելևկ-

⁸ См. В. В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, էջ 191 և հաջ., А. Б. Ракович, Эллинизм и его историческая роль, էջ 79 և հաջ.:

յանները, որոնց մոտ տեղական և եկվոր տարրերի փոխափանցումը շատ ավելի բնական ու կենսական ձևեր ընդունեց:

Անշուշտ, չի կարելի ժխտել, որ հելլենիստական միապետները նախապատվություն էին տալիս ու ավելի վստահում հույներին ու մակեդոնացիներին: Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ քաղաքների միջև առավել արտոնյալները հելլենիստական պոլիսներն էին, և բանակի կորիզը կազմում էր մակեդոնական փաղանգը: Մակայն օբյեկտիվ պայմանները, տեղական տարրի տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական հսկայական կշիռը միապետներին մշտապես ստիպում էին էթնիկական նկատառումներից անցնել դասակարգային տեսակետի և իրենց շուրջը համախմբել նաև տեղական իշխող վերնախավի ներկայացուցիչներին: Դրա արտահայտությունն էր տեղական կիսաինքնավար քաղաքների, հարուստ տաճարների, կիսանկախ իշխանությունների բարգավաճումը, մի բան, որ աչքի է ընկնում մասնավորապես Սելևկյան լայնածավալ տերության մեջ: Տեղական քաղաքները օգտվում էին գրեթե նույն իրավունքներից, ինչ որ հելլենիստական պոլիսները, տեղական տաճարները վերակառուցվում էին միապետների միջոցներով, նրանցից հարուստ նվերներ ստանում և այլն: «Հելլեններին» հակադրումը «բարբարոսներին», որ այնքան ուժեղ էր նախորդ, դասական շրջանում, այժմ չէր համապատասխանում հասարակության զարգացման հիմնական գծին, որովհետև այդպիսի հակադրման հետևողական իրագործումը կհանգեցներ իշխող դասակարգի տրոհման, տեղական շահագործող տարրի վտարման սոցիալական այն դաշինքից, առանց որի չէր կարող ապահովվել աշխատավոր բնակչության անխափան շահագործումը և պահպանվել պետության քաղաքական ամբողջականությունը: Այդ է պատճառը, որ նոր պայմաններում հույների հակադրումը ոչ-հույներին շատ մեղմանում է և «հելլեն» տերմինը նշանակալից չափով սոցիալական երանդ ստանում⁹:

Այսպիսով, և՛ Ալեքսանդրի պետությունը, և՛ նրան հաջորդած հելլենիստական պետությունները ոչ թե հելլենների պետություններ էին Արևելքում, ինչպես պատկերվում է բուրժուական պատմագրության մեջ, այլ արևելյան պետություններ էին, հին արևելյան աշխարհակալ տերությունների շղթայի հետագա օղակներ՝ հելլենների եռանդուն մասնակցությամբ կամ ղեկավարությամբ: Վերջիններիս առաջատար դերը, սակայն, իսկապես որ մեծ է եղել, և այն չի կարելի նսեմացնել: Արևելքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում նրանք ներմուծել էին մի շարք ավելի զարգացած ու կատարյալ, որոշ ղեկավարում նաև Առաջավոր Ասիայի համար նորություն հանդիսացող ձևեր, որոնք, մեծապես համապատասխանելով ստրկատիրական հասարակության զարգացման տվյալ աստիճանին, զորեղ խթան հանդիսացան Հին Արևելքի ժողովուրդների զարգացման տեմպերի արագացման գործում:

Տնտեսական ու մշակութային համահարթման ուժերը նոր չէ, որ սկսել էին գործել Առաջավոր Ասիայում, որը աչքի էր ընկնում երկրամասերի էթնիկական-մշակութային և տնտեսական մեծ խալտարղիսությունը՝ ընդգրկելով և՛

⁹ См. Г. Х. Саркисян, Самоуправляющийся город селевкидской Вавилонии, ВДН. 1952, № 1, էջ 82:

զարգացած ստրկատիրական երկրներ, և՛ նախնադարյան համայնական շրջան ապրող ցեղեր, և՛ սրանց միջև ընկած տարաստիճան հասարակություններ: Նրանց մակարդակի համահարթման գործում իրենց կարևոր ներդրումն էին արել արդեն նախորդ աշխարհակալ տերությունները: Սակայն նրանց նվաճումները այդ գործում անհամեմատելի է հելլենիզմի դարաշրջանում ձեռք բերված արդյունքների հետ:

Այս հավասարապես վերաբերում է և՛ նեղ իմաստով հելլենիստական երկրներին, այսինքն՝ այն պետություններին, որտեղ հունական տարրը նշանակալից շերտ էր կազմում և որտեղ իշխանության գլուխ էին կանգնած հույն-մակեդոնացիները, և՛ առաջավոր Ասիայի մնացյալ երկրներին: Աքեմենյանների և Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերությունների փլատակների վրա, ինչպես և սրանց հաջորդած Սելևկյանների տերության մասնակի քայքայման հետևանքով մի շարք ժողովուրդներ ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել և ստեղծել իրենց անկախ պետությունները: Հելլենիստական աշխարհի հյուսիսային եզերքում դրանցից պետք է նշել Հայաստանը, Ատրպատականը, Իբերիան, Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան, արևելքում՝ Պարթևների պետությունը:

Հունական էթնիկական տարրը այս կամ այն չափով ներթափանցել և արմատավորվել էր նաև այս երկրներում, բերելով իր հետ հելլենիզմի ազդեցությունը, սակայն հելլենիստական աշխարհի զարգացման պրոցեսի մեջ հիշյալ երկրների ներգրավման գործում վճռականը դա չէր: Ավելի կարևոր էին նրանց ժամանակավոր քաղաքական միավորումը Ալեքսանդրի, այնուհետև երբեմն՝ Սելևկյանների տերությունների հովանու ներքո, դրան նախորդող և ուղեկցող ռազմական բախումներն ու դիվանագիտական և այլ շփումները: Կարևոր էր մանավանդ տնտեսական առևտրական կապերի լայն զարգացումը, միջազգային տարանցիկ առևտրի ծաղկումը, որը հելլենիստական դարաշրջանի առավել բնորոշ գծերից մեկն էր:

Զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրամասերի մակարդակների համահարթման գործում ամենագլխավոր դերը պատկանում էր, իհարկե, քաղաքային կյանքի աննախընթաց զարգացմանը և հատկապես հելլենիստական պոլիսի տարածմանը՝ որպես սոցիալ-տնտեսական միավորի, որոշակի քաղաքական-վարչական կազմակերպության և մշակութային ձևերի կրողի: Պետք է նշել, որ ինքնավար քաղաքների զաղափարը խորթ չի եղել Արևելքին, սկսած դեռևս շումերական ժամանակից: Մ. թ. ա. I հազարամյակի համար նման քաղաքների օրինակ կարող են ծառայել Փյոնիկիայի քաղաք-պետությունները, Ասորեստանի և Բաբելոնի մի շարք քաղաքներ և այլն: Սակայն պոլիսը ուներ այնչափ բարձր զարգացած և մշակված և, որ կարևորագույնն է, ստրկատիրական հասարակարգի տվյալ փուլին այնչափ համապատասխանող կառուցվածք, որ չէր կարող իր ուժեղ դրոշմը չդնել արևելյան կյանքի ու հատկապես քաղաքային կյանքի վրա: Մյուս կողմից, արմատավորվելով այստեղ, պոլիսը իր հերթին կրում էր տեղական պայմանների ազդեցությունը, որի հետևանքով էական էվոլյուցիա ապրեց և իր հունական նախատիպից նկատելի չափով հեռացավ ինչպես էթնիկական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական կազմի տեսակետից, այս առումներով մոտենալով տեղական քաղաքներին: Նոր հելլենիստական պոլիսը արդեն ոչ թե քաղաք-պետություն

էր, այլ քաղաք՝ արևելյան տիպի պետութեան մեջ, այստեղից ծագող բոլոր հանգամանքներով:

Հելլենիստական դարաշրջանի երեք հարյուրամյակների ընթացքում Արեւելքում ստեղծվեցին հարյուրավոր նոր պոլիսներ¹⁰, որոնցից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Տիգրիսի Սելեկիան, Ավագն Անտիոքը, Ալեքսանդրիան հասան զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ նսեմացրին Հունաստանի դասական քաղաքները՝ Աթենքը, Կորնթոսը և մյուսները: Բացի դրանից, պոլիսային կյանքը ուժեղ ազդեցություն էր գործում հինարևելյան քաղաքների կյանքի վրա: Վերջապես, Առաջավոր Ասիայի ծայրամասային երկրներում, որտեղ հունական էթնիկական տարրը աննշան էր, առաջացան բազմաթիվ նոր քաղաքներ, որոնք, պոլիսներ չլինելով հանդերձ, ձևավորվում էին պոլիսի ուժեղ ազդեցության ներքո:

Քաղաքային կյանքի ծաղկումը այդ երկրներում իր հերթին վճռող նշանակություն ուներ նրանց ամբողջ տնտեսական և սոցիալական զարգացման համար: Քաղաքները շրջապատի բնակչությունը ներգրավում էին ավելի զարգացած սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ, դյուրացնում ապրանքափոխանակությունը, հասարակությունը դուրս կորզում բնատնտեսության գրկից և նրան ձգում դրամական հարաբերությունների ոլորտը:

Այս ճանապարհներով է, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում ստրկատիրական աշխարհի ծայրամասերը ընդգրկվում էին զարգացման հորձանուտի մեջ, օգտագործում կենտրոնական առաջատար երկրների դարավոր նվաճումները և այդպիսով էապես արագացնում իրենց առաջընթացը:

Չափազանց հետաքրքրական է ու հատկանշական հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայի մշակութային զարգացման պատկերը: Թեև տեղական երկրները ետ էին մնում հոմական մշակույթի մակարդակից, սակայն այստեղ ևս նախորդ շրջանում արվեստի և գրականության բնագավառներում ձեռք էին բերված այնպիսի նվաճումներ, որոնք այսօր էլ զարմանք ու գեղարվեստական հաճույք են պատճառում ընթերցողին ու դիտողին:

Հելլենական մշակույթի հետ հինարևելյան մշակույթի խաչաձևումը շափաղանց արդասավոր եղավ: Ստեղծվեց այսպես կոչված հելլենիստական մշակույթը, որը միաժամանակ և՛ հունական էր, և՛ արևելյան: Այն ընդգրկում էր երևույթների մի շատ լայնածավալ շրջան, ուր հոմական և տեղական տարրերի հարաբերակցությունը փոփոխվում ու տարբեր երանգներ էր ընդունում բնագավառից բնագավառ, ինչպես և երկրից երկիր:

Խաչաձևման հետևանքով ստեղծվեց մի մշակույթ, որը, ի տարբերություն նախորդ պատմական դարաշրջանի մշակույթի, չդիտեր տեղական, պետական ու էթնիկական սահմաններ, տարածված էր հսկայական տերիտորիայի վրա և որոշ իմաստով կրում էր աշխարհա-քաղաքացիական (կոսմոպոլիտիկ) բնույթ: Դրա փոխարեն, սակայն, այն սահմանափակ էր հասարակական-սոցիալական առումով. այդ մշակույթը բոլոր երկրներում էլ տիրող դասակարգի և քաղաքա-

¹⁰ W. Tscherikower, Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf Römerzeit, „Philologus“, Supplementband, XIX, H. 1, Lpz. 1927.

թիւ բնակչության (գերազանցապէս՝ վերնախավի) մշակույթն էր, և այն գրեթէ չէր ներթափանցում ժողովրդական լայն զանգվածների ընդերքը: Այսուհանդերձ, նրա գերը մարդկային քաղաքակրթության զարգացման մեջ շատ մեծ է և ակնբախ:

Հելլենիստական աշխարհի զարգացման այս բոլոր օրինաչափութիւնները և յուրահատկութիւնները այս կամ այն ձևով դրսևորուել են նաև Հայաստանում, որն այդ աշխարհի կարևորագույն երկրներից մեկը հանդիսացավ, և մեծ դեր են կատարել հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական, ինչպես և նրա մշակույթի պատմութեան մեջ: